

Riksintresse för kulturmiljövården

Torshälla (D2)

Gesällgränd, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

Vården

Kunskapsvärde

Torshälla stad vittnar på ett pedagogiskt vis om en medeltida stadsbildnings framväxt vid en naturlig omlastningsplats i detta fall vid en fors mellan Mälaren och Torshällaån. Torshälla är en av landets äldsta stadsbildningar med privilegier från 1317. Här anlades tidigt hamn, kyrka, handelsplats och minst en borg. Stadsplanen är tidstypisk och har i stort bevarats sedan medeltiden i dess äldsta delar. Efter etableringen av kronokvarnen och järnbruken under tidigt 1600-tal expanderar staden befolkningsmässigt vilket stadsbebyggelsens utbredning och innehåll visar. Anläggandet av Karl IX kanal visar på betydelsen av att övervinna de topografiska hindren för att transportera varor till och från Eskilstuna och Hjälmararen via Torshällaån tills denna led ersattes av Hjälmare kanal under 1620-30-talet. Järnbruken i Torshällaån, hamnen med omlastningsplatsen efter kanalens nedläggning samt kvarnverksamheten ledde till en stark ekonomisk och samhällelig utveckling i form av ett befolkningsuppsving. Detta bryts av stadsbranden år 1798.

Under sent 1800-tal leder industrialiserings- och urbaniseringsprocesser med allt vad det innebär vad gäller etablering av industri, hantverk, bebyggelse, stadsplanering, folkrörelser, rekreationsparker, kommunala institutioner till ett visst uppsving. Staden kommer dock aldrig ikapp Eskilstunas kraftiga expansion vilket tydlig är avläsbart. Eskilstuna Nedre kanal visar på betydelsen av att sjövägen effektivt kunna transportera varor förbi forsarna i Torshälla utan krav på omlastning. En infrastruktursatsning som i längden bidrog till att försämra Torshällas utvecklingsmöjligheter.

Nyby bruks etablering visar hur kraftfullt en industrietablering kan utveckla en mindre ort på alla vis.

Upplevelsevärde

Flertalet nämnda komponenter är upplevbara.

Bruksvärde

Riksintresset har idag bruksvärde som varande tjänste-, handels-, bostads-, och pendlarort i första hand. Den äldre stadens bebyggelse bidrar till lokalturism.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

De fysiska uttrycken för Torshällas utveckling från medeltid till tiden före andra världskriget ska bevaras och vara avläsbara fysiskt på orten. Den modernistiska bebyggelsen längs Brogatan, Östra torget samt brandstation vid Ebelinggatan som visar det nya Torshällas medvetet planerade framväxt ska bevaras och vara avläsbar fysiskt på orten.

De tydliga strukturer som än idag är avläsbara i samhället från dess grundläggande under medeltiden fram till tiden före andra världskriget ska vara avläsbara och gott förvaltade. Det gäller även nämnda modernistiska bebyggelse och stadsplanemönster. De naturgeografiska förutsättningarna som ligger till grund för samhällets placering ska bevaras.

Bibehållen funktion som centralort med turism-, tjänste-, handels-, bostads, rekreations- och pendlingsverksamhet. Verksamheter i historiska industriområden bör vidmakthållas.

Det innebär att:

- Grundläggande stadsplanestrukturer från Torshällas etablerings- och blomstringstider ska bibehållas men kan kompletteras om kulturhistoriska värden beaktas.
- Centrala samhällsfunktioner bör kvarligga i samhället, handel i centrum ska ges förutsättningar att leva vidare, kulturhistoriskt värdefull bebyggelse underhålls kontinuerligt så att människor kan bo kvar och /eller nyttja dessa. Kulturhistoriskt värdefulla samhällskomponenter bör i det längsta bevaras och ges en användning.
- Viktiga betydelsebärare vad gäller bebyggelse, t.ex. stadsgårdar, verksamheter, stadsplan, kommunikationsstråk (vägar, järnväg, kanaler, hamn) ska bevaras och underhållas.
- Båttrafik i hamnen och på Eskilstuna Nedre kanal ska ges förutsättningar att vidmakthållas.

Beskrivning

Naturgeografi

Kuperat sprickdalslandskap med bergknallar och höjder genomskurna av dalgångar med lersediment. Öster om den äldsta staden rinner den naturliga Torshällaån som på platsen för staden bildat forsar. Under vikingatid (ca 1000 e.kr) rann ån ut i Mälaren vid platsen för det nuvarande Kvarnfallet. Nedströms fallet var en skyddad havsvik. Nybyån utgör från början resterna av en kanal anlagd år 1610. År 1855-60 grävde man ytterligare en kanal öster om samhället, Eskilstuna nedre kanal.

Det ursprungliga Torshälla var beläget parallellt med Torshällaån på dess västra strands slänter. Tre tillfartsvägar var länge de enda vägarna till staden och följde terrängen, en från sydväst, en från öster (bro) och en från norr.

Dagens landskapsbild

Stadsbebyggelse med kvarvarande naturmark (skog) på bergshöjder och i dalgångar närmast vattendrag.

Dagens brukande

Stadsmiljö med industrimark (i bruk och övergiven).

Dagens bebyggelsestruktur

Det ursprungliga historiska Torshälla är beläget på Torshällaåns västra strand och är fullt avläsbart då det begränsas mot väster av bergshöjder och nyare villaområden, mot öster av Torshällaån, mot söder av Holmens bruk och mot norr av den nyare hamnen och lantmännens silo. Söder där om, nu beläget i samhället är det forna Holmens bruk.

Torshälla stad har genom Nyby park, järnvägsförbindelse samt tillfartsvägar växt samman med Nyby bruk. Bebyggelsen här präglas av de äldre arbetarbostäderna i kv. Hammarsmedjan, fabriksbebyggelsen vid dammen samt Nyby bruksherrgård. Söder om denna är Nyby park med villor för brukets högre tjänstemän med familjer.

De delar av Torshälla som växt fram under 1900-talet är i huvudsak förlagd till området mellan Torshällaån och Nedre Eskilstuna kanal, bebyggelsen är belägen på en stor ö omgiven av dessa vattendrag. Bebyggelsen består här främst av villabebyggelse av varierad ålder men i söder och i norr återfinns flerbostadshus från 1940-1970-talen. 1900-talsbebyggelse finns även mellan Nyby park och det historiska Torshälla stad i form av villabebyggelse samt mellan Torshälla stad och Torshälla hamn på västra stranden av Torshällaån där husen består av flerbostadshus och lantmännens silobyggnad. Varken bebyggelseområdena norr om Östra torget, mellan Torshällaån och Eskilstuna nedre kanal, eller 1900-talsbebyggelsen mellan Nyby park och den äldsta delen av staden, bedöms vara av riksintresse.

Historiska skikt

Medeltid - De medeltida lämningarna i form av kyrkan, stadsplanen med kulturlager, borgen samt hamnen utgör lätt avläsbara medeltida skikt. Staden är en av de äldsta i landet och är sannolikt fullt etablerad då stadsprivilegierna ges år 1317.

1600-tal - Begränsade rester av Karl IX kanalslussar återfinns vid Nyby bruk, i övrigt utgör Nybyån resterna av kanalen från tidigt 1600-tal. Under 1600-talet anläggs kronokvarnen samt flera järnproduktionsanläggningar vid forsarna uppströms kvarnen. Kvarnen utgör byggnadsminne, av järnproduktionsanläggningarna finns industrilämningar från yngre perioder representerade på Holmen.

1700-1800-talen - Enbart begränsade mängder bebyggelse finns kvar idag från tiden före 1798 års stadsbrand. Ett 60-tal gårdar brann men här kan nämnas följande byggnader som klarade sig; kyrkan, Bergenströmska gården, Holmens gård och kv Borgmästaren 12. Relativt stora mängder bebyggelse tillkommen i anslutning till tiden efter branden finns dock kvar inom den historiska stadens stadsplan. Här kan nämnas Rådhuset, kv Apotekaren och Stadskällaren. Torshälla var den dominerande handelsstaden över Eskilstuna tom branden 1798. Man hade egen handelsflotta under blomstringsperioden, hamnverksamheten var dominerande i staden, hamnen finns kvar. Eskilstunas kraftiga expansion under slutet av 1800-talet medförde även att man bygger Eskilstuna Nedre kanal som stod färdig 1860 för varutransporter till och från Eskilstuna. Kanalen kom att dras runt Torshälla stad vilket ytterligare bidrog till stadens stagnation under denna period. Kanalen stängdes för nyttotrafik år 1965.

Nyby bruk anlagt 1829 med industribyggnader finns till stora delar bevarade. I området ingår bevarade delar av arbetarbostäder från 1800-talet, bruksherrgården, kraftstation från 1930-40-talet, Nyby park med villor i panelarkitektur från sent 1800-tal uppförda för högre tjänstemän med familjer vid bruket. Den kända sk Krutladan i Nybyparken uppförd 1825, är sedan 1991 nedbrunnen, enbart stengrunden kvarstår.

Från sekelskiftet 1800-1900 återfinns flera institutions- och folkrörelsebyggnader i staden, Baptistkyrkan, IOGT, Folkets hus samt ytterligare en frikyrka. Det har funnits ett antal skolor i staden varav flera skolbyggnader bevarats. År 1866 byggdes skolan vid Holmen och 1899 uppfördes folkskolan väster om kyrkan. År 1899 anlades parkanläggningen på Holmberget, kring sekelskiftet anlades egnahemsbebyggelsen längs utfartsvägarna från Torshälla öster om Kvarnforsen.

1900-tal - Under efterkrigstiden kom Torshälla åter att expandera men då i huvudsak mot öster. Befolkningen tredubblades under perioden till ca 8600 innevånare år 1970. Bebyggelsen förtätades längs nämnda utfartsvägar och ersatte den i viss mån med tidstypiska flerbostadshus av 2-4 våningars höjd. Sydväst om Eskilstuna Nedre kanals mynning i Torshällaån byggdes miljonprogramsbostäderna i "Krusgården". För att kunna serva den växande befolkningen togs beslut om att ett nytt handelscentrum för staden skulle anläggas, det kom att bli Östra torget med sin tidstypiska 1950-60-talsbebyggelse runt detta.

Värdetext år 1987

Torshälla. Väl bevarad representant för den gamla bondeborgarstaden med anor från medeltiden. 1800-talets bebyggelsestruktur har bevarats med tomtutformning, husplacering och medvetet uppförda offentliga byggnader. Kyrka, skola, rådhus. Längs åpartierna finns industriverksamheter, vilka bedrivits i direkt anslutning till staden utan att ha införlivats med denna.

Historiska näringar

Hamn, handels- och marknadsplats, sockencentra, tingsplats, järnbruk, kvarn, bruksort, kanalort

Kommunikation

Båt i huvudsak, landvägar.

Samhällsfunktioner

Sockencentra, uppbörsort i Torshälla fögderi under medeltid, tingsort, kommuncentra, bruksorter,

Makt

Fögdericentra under högmedeltid, magistrat, brukspatriarkat från 1600-talet i bruksdelarna av samhället,

Vems landskap

Innan bruken etablerades men efter fögderiets avvecklande utgjorde staden en liten handels- och hantverksmåstad med självstyre. Då järnbruken etablerades i Torshällaån infördes patriarkala system vilket gjorde att ägarna till bruken fick en dominerande roll i samhället (bla Holmens bruk). Nyby bruk anlades administrativt sett utanför Torshälla stad men kom sedermera att växa samman geografiskt med orten. Nyby bruk kan betecknas som ett typiskt brukssamhälle. Eskilstuna Nedre kanal passerade under senare delen av 1800-talet förbi Torshälla utan direkt kontakt med samhället. Först fr. o. m. mitten av 1900-talet kommer samhället att ha växt ut och inkorporerat kanalen i detta.

Visuella/ historiska samband

Den äldsta stadens koppling med dess ovan nämnda funktioner till det geografiska läget vid Torshälla åns mynning. Holmens bruk (ursprungligen inte ingående i Torshälla) vid de övre forsarna i Torshälla. Nyby bruk med Nyby park på var sida om Nybyån vid fallen i Nyby. Sedermera har samhällena sammanvuxit till en ort. Stadens bebyggelseexpansion mot öster under 1900-talet följer längs den mycket gamla gatusträckningen Brogatan (medeltida). Nuvarande Östra torget utgjorde obebyggd åkermark tom 1950-talet.

Koppling till naturgeografi

Torshälla stad, Nyby bruk, Holmens bruk och är alla kopplade till vattendragens belägenhet. Östra torget är beläget på en platabildning.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Torshälla (D2)

Socken: Torshälla

Kommun: Eskilstuna

Karaktärstyp: Småstadsmiljö

Karaktärsord: medeltida stad, hamnort, sockencentra, bruksmiljö, industriort, kanal, modernistiskt centrum utanför historiska stadskärnan.

Nuvarande skyddsform

Fornlämningar, 2 kap. KML – bl.a. stadens kulturlager

Byggnadsminne, 3 kap. KML - fd Kvarnen vid Kvarnfallet

Kyrkomiljöerna, 4 kap. KML - Torshälla kyrka och kyrkotomt

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

PBL 8 kap. §13, 14, 17 – skydd för bebyggelse och bebyggelselagen.

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Ett skogsparti i norr samt Kogne arbetarbostäder exkluderas ur riksintresseområdet. Arbetarbebyggelsen är kraftigt förvanskad och tidigare obyggda ytor är kompletterade med moderna bebyggelse. Hela Karl IX-kanalsträcka tas in i riksintresset liksom det grävda partiet av Eskilstuna Nedre kanal. Bebyggelseområdena norr om Östra torget mellan Torshällaån och Eskilstuna nedre kanal är inte av riksintresse. Inte heller 1900-talsbebyggelsen mellan Nyby park och den äldsta delen av staden.

En tidsgräns föreslås för vad som ska ingå i riksintresset. I Värdetexten anges enbart ”manufakturcentrum” som tidsmässigt avgränsande. Då denna historiska term är svårtolkad har valts att precisera det riksintressanta tidsintervallet till mellan medeltid till tiden före andra världskriget. Vidare har det modernistiska centrumet Östra torget samt bebyggelse i anslutning till detta, Ebeling- och Brogatans sträckning medtagits.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Medeltid	Omnämnt 1242, stadsplan, kyrka, borg, torg, hamn, köpmangårdar Stadsrättigheter från 1317. Handels- och hamnort		Båt	Kungliga privilegier, sockencentra	Stadsplanen, kyrkan, borgområdet, Rådhusorget.
1600-tal	Karl IX kanal bygd 1596-1610. 1617 hammare på Holmen, från 1675 järnbruk. Kronokvarn från 1628. Flera hammarsmedjor i forsarna. Stad, järnbruk, hamn.		Båt		Holmens industriområde. Fd kvarnen. Forsarna med dämmen.
1780-tal	Stadsgårdar längs stadsplanen. 1770t Holmens bruks herrgård. Handels- och manufakturstad		Båt		Bergenströmska gården, kv Borgmästaren 12.
1790-talet	Stadsbrand Handels- och manufakturstad		Båt	Stadsreglering med breddning av gatorna som dock fick ligga i samma läge som innan branden.	
1800-talet, första hälften	Nytt rådhus, Stadskällaren, Nyby bruk anläggs Handels- och manufakturstad		Båt	Industrialiseringen inleds.	Nyby bruk, rådhuset 1833, Stadskällaren.
1800-talet, andra hälften	Eskilstuna nedre kanal m slussar, IOGT-lokal, Folkets hus och två frikyrkor på Lilla Gatan. Skola vid Holmens bruk 1866. Folkskola 1899. Holmbergets park, Nyby park Handels- och manufakturstad		Båt	Industriverksamhet, skolor och folkrörelser.	Kanalen, skolorna, folkrörelsebyggnader, industriområdena Nyby och Holmen, Holmbergets rekreativspark
1900-tal	Kraftstationer i Nybyån och Torshällaån. Centrum runt Östra torget				